

Алжанбаева Ұ., Жұмаділова Б.

**Көшпенділер өркениеті:
ғұндар тарихындағы
Аттиланың орны**

Мақалада тарих сахнасында алғашқы көшпелілер мемлекетін құрған ғұн тайпаларының тарихы, олардың өмір сүру салты мен мәдениеті, мемлекеттік құрылымы мен саяси-қоғамдық жүйесі, әскери-соғыс өнері мен тарихи-миграциялық қозғалысымен қатар, олардың ұлы қолбасшысы – Аттилаға тарихи тұлға ретіндегі сипаттама беріледі. Оның ғұн тайпалық бірлестігін басқарып қана қоймай, мемлекеттік істерді жүзеге асыруда өзінің үлкен шеберлігімен танылып, көшпелі мемлекеттердің далалық саясатын Еуропаға алғашқы болып таныстырғаныны да белгілі. Берілген мақалада Аттиланың әскери-дипломатиялық саясаты мен әлемдік өркениетке қосқан үлесі, сондай-ақ, оның жалпы адамзат тарихында алатын орны қарастырылады.

Түйін сөздер: Ғұндар, Атилла, көшпелілер мәдениеті, әлемдік өркениет.

Alzhanbaeva U., Zhumadilova B.

**Civilization of nomads:
Attila in the history
of the Hun tribes**

This article discusses the history of the Hun tribes that have managed to create the first state of nomads in the historical arena, and describes their way of life and culture, public and political structure, military art and historical migration. However, the authors of this work characterize the leader of the Huns as an outstanding historical figure. We know that Attila was not only the ruler of the Huns state, but many researchers of the time wrote about his skills in the management of public affairs, as well as a person who first introduced the West specifics of the steppe policy.

Key words: The Huns, Attila, nomadic culture, world civilization.

Алжанбаева Ұ., Жұмаділова Б.

**Цивилизация кочевников:
место Атиилы в истории
гунских племен**

В данной статье рассматривается история гунских племен, которым удалось создать первое государственное объединение кочевников на исторической арене, а также описываются их образ жизни и культура, государственная и политическая структура, военное искусство и историческая миграция. Вместе с тем, авторы данной работы характеризуют главнокомандующего гуннов как выдающуюся историческую личность. Известно, что Атилла был не только правителем гунского государства, о его мастерстве в управлении государственными делами писали многие исследователи тех времен, как о личности, которая впервые представила Западу специфику степной политики.

Ключевые слова: гунны, Атилла, кочевая культура, мировая цивилизация.

КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІ: ҒҰНДАР ТАРИХЫНДАҒЫ АТТИЛАНЫҢ ОРНЫ

Қазақстан тәуелсіздікке қол жеткізген жылдардан бері мемлекетіміз өз тарихымызды тереңнен тануға, тарихи ақиқатты барынша ашуға, сан ғасырлар қойнауынан бастау алатын мәдени мұраны жас ұрпаққа жеткізуге бар күш-жігерін жұмсап келеді. Біздің руханиятымыздың қайнар көзі – өткеннен өсиет, болашаққа бастау болар мұрасы бай тарихымыз бен мәдениетіміз бүгінгі күнге жетіп ертеңіміздің берік іргетасы болатыны сөзсіз. Уақыт өткен сайын тамыры тереңдей түсетін түркі халықтарының тарихи-мәдени байлығын әлемге паш ете отырып, мәңгілік болмысымызды айшықтаймыз. Сондай-ақ, «тарих», «ұлт», «этнос», «мемлекет» түсініктерінің біртұтастығын сақтай отырып, даму жаһандану заманындағы тұғырымызды нығайта түспек. Өскелең ұрпаққа тарихымызды жеткізу мен бойына сіңіру келешекте беріктігімізді сақтап қалмақ.

Еуразия даласының ұлы көшпелі мемлекеттері тіршілігін тоқтатқанмен, дала мемлекеттерінің дәстүрлі заңы бойынша артына өшпестей мұра қалдырып отырған. Тарихта дала заңы бойынша алғашқы көшпелілер мемлекетін құрған ғұндар еді. Олар негізін қалаған көшпелі мемлекеттердің құрылымы мен қоғамдық жүйесі, әскери-соғыс өнері кейінгі дала мемлекеттеріне өнеге болып қалды.

Прототүрк қоғамы болып саналатын ғұндардың мемлекеттілігі мен өмір сүру ареалы жөнінде зерттелген еңбектер аз емес. Мысалы, ғұндар туралы маңызды деректер қалдырған Рим тарихшысы Аммиан Марцеллин, Византиялық дипломат, тарихшы және жазушы Присктен бастап, А.Н. Бернштамның «Очерк истории гуннов», Л.Н. Гумилевтің «Древние Тюрки», «Ғұндар», «Қиял патшалығын іздеу», В.В. Бартольдтың «Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии», А.К. Инностранцевтің «Хунну и гунны// Труды туркологического семинария», Э.А. Томпсонның «Гунны. Грозные воины степей», сондай-ақ С. Өтениязовтың «Аттила. История, время, личность», Е. Омаровтың «Аттила. Жизненный путь» тағы сол сияқты еңбектерін атауға болады.

Еуразиядағы ең ірі этностардың бірі болып саналатын *түркілер* тарихта маңызды роль атқарған және қазір де сол дәстүрді жалғастырып келе жатқан әлемнің түкпір-түкпіріндегі түркі халықтары.

Ғұндардың жүргізген саясаты, мәдениеті мен өмір сүру салты, шаруашылық типі, қоғамдық-саяси құрылымы, мәдениеті мен өнері кейінгі дәуірлердегі олардың жаңа буыны түркілерге мирасқор ретінде мұра боп қалған.

Мөде қаған дүние салғаннан соң, шамамен 150 жыл өткеннен кейін, ғұн империясы Қытайдың іштен іремей сойған саясатының кесірінен ыдырай бастады. Дүниенің төрт тарапына билік жүргізген ғұндардың өзі ендігі төртке бөлініп кеткен еді. Олардың бірі – атамекен Шығыс Түркістанда қалып, Қытайға бағынышты болса, екіншілері Алтай тауларын пана тұтты, үшіншілері Жетісу мен Орта Азия жерін мекендеді. Ал ғұндардың төртінші бөлігі ертеден келе жатқан өз дәстүрлеріне бағынып, батысқа қарай жылжыды [1, 5]. Бұл жайында ақындар былай деп жырлайды:

Каспийден өтіп, талай да, талай тау асып,
Қапты да таптап, Дунайдан дағы әрі асып,
Батысқа дендеп Днестрге де жетті олар,
Қарсы келгеннің өзіне бәрін қаратып [5].

Ұлы көштің батысқа бағыт алып жылжуында ертеден келе жатқан заңдылық бар еді. Өйткені, бабалар жүріп өткен тарих жолын, мәдениеті мен дәстүрін жалғастыру көк түркілер ұрпағының қалыптасып қалған ұстанымдары ұрпақтан-ұрпаққа жетіп тарихи заңдылық пен келешек ұрпақ алдындағы ұлы міндеттердің бірі болып жалғасын тапқан.

Түркілер мәселесін зерттеуде Л.Н. Гумилевтің алатын орны ерекше. Зерттеулерінің басым көпшілігі *хунну*, *гун* – *көне ғұндар* мәдениеті, елі жайлы болып келеді. Ол хуну мен гундардың арасын шартты түрде бөліп қарайды. *Хунну* деп ол б.з.д. жасаған ұлысты атаса, *ғұндар* деп б.з. алғашқы ғасырларында болған ұлы жұртты атап көрсетті.

Л.Н. Гумилев дерегінде ғұндар түркі этносы ретінде б.д.д III ғасырда қалыптасқан делінген. Ал, Шығыс Жоу (б.з.д 770-256) заманынан қалған ескі жазбаларды зерттеген ғалымдар олардан қалған көненің көзі қариялар сөздерінде көне дәуірдегі хұндардың ұлы қариясын *Шоң би (Шун Вэй)* деп келтіреді. Қытай тарихшысы *Сыма Цянь* болса өз дерекнамасында ғұндардың әулетінде үш негізгі тармақ бар екендігін жазды. Онда әулеттер ақсүйектерден шыққандығы көрсетілген. Негізінен, ғұндардың тарихын қытай жазба жылнамаларынан зерттеп, олардың хан әулеттері, елді мекендері, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігі, рәсімдері, әскери өнері, мемлекет басқару жүйесі, халықаралық қатынастары, сауда байланыстары және соғыс тарихы турасында

дерек табамыз. Ғұн мәдениетінің дамуы әр кезеңде қарқынды дами түсетіндігі және отырықшы славян тайпалық бірлестігіне қарағанда, әлдеқайда жоғары тұрғандығы байқалады. Ұлысы солтүстік және оңтүстік иеліктері болып бөлінген (б.з. 48 ж.) *ғұндар*, солтүстік өлкесінде орналасқан қара Қытаймен б.з 155 ж. дейін үздіксіз соғысып келгенін де Л.Н. Гумилев ерекше атап көрсетеді. Еті соғысқа үйреніп кеткен ғұндардың бір бөлігі, көп ұзамай, б.з. 160 ж. Шығыс Еуропа аймағына жаулаушылық мақсатымен үдере көшті. Бұл жайында алғашқы тарихи мәліметті *Дионисий Периегеттің* жазбаларынан аламыз. Ғалымның айтуынша: ғұндар екі-үш жылдың ішінде Тарбағатай жерінен Еділ бойына қоныс тепкен. Орта есеппен, күніне 26 шақырым жер көшіп отырды. Әлсіз, әскери күші сарқылған ғұн тайпалары батыс Тарбағатайда, Ертіс бойынан тапжылмады. Кейін олар Іле өзені бойына қоныс аударып, сол жерде олар *Жұбан (Юэбань)* ұлысын құрды. *Жұбан* мәдениетін қалыптастырған ғұн әулеттері, Л.Н. Гумилевтің айтуынша, дене тазалығын ерекше сақтаған көшпелі халық болған екен, күніне олар үш рет жуынып, тамақтануды әдет қылған екен,– дейді [2, 74-75 б.].

Шығыс Еуропа ғұн тайпалары одағының пайда болуы туралы, ғұндар мәселесін зерттеумен айналысқан А.Н. Бернштам ғұндар мен *Аттила* тақырыбына қатысты еңбектерді зерттеп, адамзат тарихындағы олардың алатын орны мен рөлін келесідей етіп көрсетті: «Наконец, самое главное, гуннский союз сыграл ту всемирно-историческую роль, что он мобилизовал всю варварскую периферию рабовладельческой системы Средиземноморья и Причерноморья и подготовил разгром не только Римской империи, но и античных центров Причерноморья, исчерпавших к этому периоду внутренние возможности своего развития. *Гунны*, в значительной степени определившие падение античности, были, прежде всего, теми варварами, которые, по определению Ф. Энгельса, «вдохнули новую жизненную силу умирающей Европе...» [3, 162]. Осылайша, ғұн тайпалық бірлестігі Азияның мәдениеті мен дәстүрін ғана емес, көнеден келе жатқан далалық мемлекеттердің жазылмаған дәстүрлі басқару жүйесін Шығыстан Батысқа жеткізуші ретінде маңызды рөл атқарды.

Отандық зерттеушілермен қатар, батыстық зерттеушілердің қызығушылығын тудырып, әлі де маңыздылығы арта түсетін қарастырылуы тиіс тақырыптардың бірі – *Аттила* бабамыз. Әлемді дүр сілкіндірген, аңызға айналған тұлға *Аттила* Еуропа тарихында әйгілі Ғұн империясының билеушісі ретінде тарихта өз орнын

иеленді. *Аттила* атауы латын тілінде, яғни Рим империясының мемлекеттік тілінде аталғандықтан тарихта осы атау қалыптасты. Алайда, оның есімін әр халық әртүрлі атайды. Ғұн ордасымен тығыз байланысты болған герман тайпалары тілінде оны *Етзель (Etzel)*, дат тілінде *Артала*, испан тілінде *Аттила (Attila)*, қазақ және басқа түркі халықтарында *Еділ, Атлы* деген атауларға ие болды. Аттила есімінің этимологиясын зерттеуде ғылымда түрлі пікірлер айтылып, қазірге дейін нақтылы екшелген, сараланған тоқтамға келген жоқ. Біздің пайымдауымызша, *Аттила* деген дұрыс. Себебі, көне түркі сөздігінде Атлы – *atlıy*, «атты – ат мінген, астында аты бар», – деп көрсетілген. Бұл жерде түркі тілдерінің фонетикалық жағынан көп өзгеріске ұшырайтындағын ескергеніміз жөн.

Тарихи тұлға ретінде әлем тарихы мен әдебиетінен орын алған *Аттиланьың* сырт-келбетін көзі көрген Византиялық тарихшы Приск: «Оның бет-әлпетін көргендер нағыз азиат екенін айтпай-ақ біледі. Басы үлкен, өзі орта бойлы, мығым денелі. Көздері қысық, бірақ қараған жерін ойып түсердей өткір, жүрісі ширақ, сөйлегенде дауысы күмістей сыңғырлап, өте жағымды естіледі», – деп сипаттады. Ол ғұн, грек, гот, алан, италян тілдерін біліумен қатар, жазуды да жақсы меңгергендігіне қарамастан, екі сарай жазушысын ұстаған. Оның адамды өзіне тартатын қасиетінің бар екендігін *Аэций (Флавий Аэций – Рим әскерлерінің қолбасшысы)* де айтқан. Ол өз айналасында ғалымдар мен жазушы, ақындарды, астрологтарды, шамандарды, емшілерді, көріпкелдердер мен мергендерді жинаған. Сарайында күн сайын қонаққа келген шетелдіктермен және елшілермен кездесу ұйымдастырған. Оның саяхаттауға деген қызығушылығының жоғары болып Қытай мен Индия, Сібір мен Орта Азия елдеріне саяхат жасауының нәтижесінде өз білімін жылдан-жылға жетілдіріп отыруы ғұндардың алып державаға айналуындағы Аттиланьың қадамдарының бірі іспеттес. Осылайша зор білім мен қасиеттерге ие болған Аттила ғұндарға келешекте ұлы держава құру қажеттігі тұрғандығын айқын көрді.

Аттила туралы француздың белгілі тарих зерттеушісі *А. Тьерри* өзінің «Аттила тарихы» атты кітабында *А. Македонский* мен *Ю. Цезарь* қатарынан орын алды», – деп жазды. Оның ең бірінші өз халқының ұлы болып, әлемдік әдеби-тарихи сахнада ғұндардың шыншыл, қонақжай әрі адамгершілігі мол қолбасшысы ретінде неміс халқының батырлық эпосы «*нибелунгтар туралы жырында*» сипатталады.

Көнеден келе жатқан түркі дипломатиясы қай ғасырда болмасын түрлі қиындықтармен жүргізілген. Ел болып қалыптасып, дамуымыз тек қылыш қағысып, найза шаншысқан ерлікке ғана қатысты болмаған, оның астарында қатпарлы саясат, қалтарысы қилы дипломатия жатты. Оның *Рим империясымен* жасалынған Маргус келісім шартынан бастап бірнеше рет уәделерінде тұрмаған Римдіктердің іс-әрекетіне астарлы дипломатиялық саясатпен жауап беріп, білгірлік танытқан. Сондай-ақ, Римдіктердің ғұн жауынгерлері арасына іріткі салуы, Аттилаға қастандық жасауға белгілі қолбасшы Едігені үгіттеуі және Аттиланы өлтіру үшін Феодосий II-нің елші жіберіп, соңында қылмыстарының әшкереленуіне қарамастан екі ел арасындағы дипломатиялық байланыстарды бұзбай қылмыскерлерді жазаламай, еліне қайтаруынан Аттиланьың мықты қолбасшы әрі саясаткер екендігін көреміз. Императордың мұндай істеріне *Прискус (V ғ.)* қатты қынжылады. Аттиланьың бұл кішіпейілдігіне, дархандығына Прискус құрметпен бас иіп, өз жазбаларында Шығыс Рим императорын сынай отырып, *Атилла* секілді ұлы қолбасшының адал саясаты мен дипломатиялық қызметін аса жоғары бағалаған [3, 59 б].

Батыс зерттеушілері тарапынан *Атилла* тақырыбында түрлі теріс пікірлер айтылса да, оның шешен, айлакер саясатшы, мәмілегер дипломат, ұлы қолбасшы, дарынды ел басшысы екенін мойындайды. *Аттила* өз еркімен қақпасын ашқан қаланы қиратуға жол бермей, тек салық алумен шектелген.

Өркениет (*лат. civilis – азаматтық*) – қоғамның материалдық және рухани жетістіктерінің жиынтығы десек, ғұндар көшпелі этнос ретіндегі саяси көшбасшы болды және сауда қарым-қатынастарын орнатты. Оның көрінісі ретінде, Шығыс Европа мен Византия, Ресей мен Қытайда әскери тактика мен технологияның дамуына өз септігін тигізгендігінен байқаймыз. Көшпелілердің тікелей қатысуымен бұл империялар бір-бірімен қарым-қатынас орната білді. Ғұндар қару-жарақты, жылқы тұқымдарын, жол-көлікті барынша дамытты [4, 132]. Ғұн тайпалық одағында қалыптасқан азиялық мәдениеттің біршама элементтері Ресейдің оңтүстік даласы мен Қытай мәдениетімен сіңісе отырып, нәтижесін ғұндар Еуропаға алып келді. Оның бір көрінісі құлдық жүйеге қарсылығы үшін Аттиланы римдіктер мен готтардың сол уақытта «*Құдайдың қамшысы*» деп атауы. Бұл жерде біріншіден, ата-бабадан келе жатқан заңдылық – тіршілік иелерінің емін-еркін өмір сүруі болса, екіншіден

өркениеттің бір көрінісі ретінде дамыған мәдениеттің бір көрсеткіші бола алады.

Көшпелі тайпалардың басын қосып, бір жерге шоғырландырған, мемлекет негізін қалаған Аттиланың салт-дәстүрді қатаң ұстанып, өзі басқарып отырған халқының әдет-ғұрпы мен мәдениетін, тілін жоғары бағалап, халқына жақын болған және көшпелілер заңына сай өз халқына сенді, сәйкесінше халқы оны сөзсіз қолдады. Осылайша *Аттила* бастаған ғұн империясы ұлы державаға айналды.

Батыс және Шығыс Рим империясы секілді алып, державаларды бағындырып, өз билігінде ұстаған ғұндардың басшысы Аттиламен басқа мемлекеттер әрине, жау емес одақтас болуға тырысты. Оның қолбасшылық саясаты, әскери және дипломатиялық шеберлігі, басқа мемлекеттермен қарым-қатынас орнатудағы істері келер тарихқа жетті. Бұл туралы поэзия әлемінде:

Салтанат құрды жеңістің Туы желбіреп,
Римге қарай жақындап тағы келді лек.

Аттиланы қарсы алды Леон Әулие,
«Қирата көрме, Римге қауіп төнді!» – деп.

Қан төгу текке жақсылық емес әсте бұл.
Аттила үшін жауыздық мүлдем жат сезім,
Ақылға салып, бұл өтінішті қабыл ап,
Римге бармай, батысқа бұрды әскерін! [5] –

деп жырланады.

Қазіргі таңда Францияның Шепп қаласында Аттилаға ескерткіш орнатылуы мен 3-маусым «*Дүниежүзілік Аттила күні*» деп жариялануы, Аттилаға арналған жеке мұражайдың болуы түркі халықтарының ұрпағы ретіндегі әлем тарихындағы орнымыздың маңыздылығын арттыра түседі.

Ғасырлар өтсе де маңыздылығын жоймаған Аттила бабамыздың көшпелі этностардың салты мен мәдениетін, саясатын әлемге паш етіп, тарих беттерінен орын алуы бүгінгі таңдағы сақ, ғұн, түркілердің ұрпағы ретіндегі жан-жақты зерттеулерді әлі де қажет ететін тақырыптардың бірі.

Әдебиеттер

- 1 Өтениязов С. Аттила. История, время, личность. – Алматы, 2005.
- 2 Гумилев Л. Некоторые вопросы истории хуннов// Вестник древней истории. – 1960. – №4.
- 3 Бернштам А. Очерк истории гуннов. – Ленинград, 1951.
- 4 Омаров Е. Аттила. Жизненный путь. – Алматы: Арда, 2006.
- 5 Алжамбаев Ш. Үш коңыр. № 33 (192), 2015.

References

- 1 Utenyazov S. Attila. Istorya, vremya, lishnost. – Almaty, 2005.
- 2 Gumilev L. Nekotorye voprosi istoyi gunnov// Vestnyk drevney istoyi. – 1960. – №4.
- 3 Vernstam A. Osherk istoryi gunnov. – Leningrad, 1951.
- 4 Omarov E. Attila. Zhinenyi put. – Almaty: Arda, 2006.
- 5 Alzhambaev Sh. Us konur. № 33 (192), 2015.